Γεωργία Μοσχόβη, Μαριάννα Κατηφόρη

Ναοί με εντοιχισμένα αγγεία στον νομό Λασιθίου

Abstract

The paper presents the results of recording and documenting the churches of Lassithi Prefecture, East Crete, which have vessels immured into their exterior walls – "bacini". Our research was part of the programme "Immured vessels in Byzantine and Post-Byzantine churches of Greece" conducted by the National Hellenic Research Foundation in collaboration with the respective Ephorates of Antiquities of the Hellenic Ministry of Culture.

Sixty-six monuments with usually one to five or more, visible or covered vessels or just empty recesses–traces of the immuring, have been located in Lassithi Prefecture, mostly concentrated in the lower Merabello and Isthmus of Ierapetra regions. Most of the buildings are simple barrel-vaulted single-nave churches which were built and decorated with bacini during the 14th, 15th and 16th centuries. Nevertheless, some cases from the 13th, 19th and 20th centuries show the long life of the practice of immuring vessels in the area.

Λεξεις Κλειδια: Ανατολική Κρήτη, Βενετοκρατία, Εκκλησίες, Αρχιτεκτονική, Εντοιχισμένα αγγεία, Bacini

Στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος «Εντοιχισμένα αγγεία σε βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς ναούς του ελλαδικού χώρου: ένα ηλεκτρονικό *corpus*» δημιουργήθηκε από το Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών σε συνεργασία με τις κατά τόπους αρμόδιες υπηρεσίες του Υπουργείου Πολιτισμού. Σε αυτό γίνεται καταγραφή των ναών με εντοιχισμένα αγγεία στην περιοχή προστασίας της Εφορείας Αρχαιοτήτων Λασιθίου, από το 2013 μέχρι σήμερα.[1] Σε συνεργασία με την επιστημονική υπεύθυνη του προγράμματος κ. Αναστασία Γιαγκάκη πραγματοποιήθηκαν αυτοψίες σε όλα τα μνημεία που εντοπίστηκαν και επιχειρήθηκε μια πρώτη αξιολόγηση των στοιχείων που προέκυψαν από την καταγραφή των αγγείων σε συνδυασμό με τα ιδιαίτερα στοιχεία κάθε ναού.

Στον νομό Λασιθίου έως σήμερα έχουν εντοπιστεί εξήντα έξι (66) ναοί με εντοιχισμένα αγγεία στις εξωτερικές τους όψεις (βλ. σχετικό πίνακα). Από αυτούς στους σαράντα ένα (41) ναούς διατηρούνται αγγεία σε κατάσταση που επιτρέπει την τεκμηρίωση ή ακόμα και την ταύτισή τους, ενώ στους υπόλοιπους είκοσι πέντε (25) ναούς είτε τα αγγεία είναι ασβεστωμένα είτε σώζονται μόνο οι υποδοχές τους.

[1] Η συνεργασία ξεκίνησε το 2013 με τη 13η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και συνέχισε με την Εφορεία Αρχαιοτήτων Λασιθίου.

isbn: 978-960-9480-35-2
12iccs.proceedings.gr

Η πρακτική του εντοιχισμού φαίνεται να είναι ιδιαιτέρως διαδεδομένη στην περιοχή του Μεραμπέλλου, όπου έχουμε εντοπίσει τριάντα δύο (32) ναούς. Μικρός είναι ο αριθμός στην περιοχή της Ιεράπετρας με είκοσι τρεις (23) ναούς και ακόμα μικρότερος στην περιοχή της Σητείας με έντεκα (11) ναούς. Στο Οροπέδιο Λασιθίου δεν έχουν εντοπιστεί ναοί με εντοιχισμένα αγγεία.

Γεωγραφικη κατανομη

Εξετάζοντας τη διασπορά των ναών στον χώρο, διαπιστώνουμε ιδιαίτερη πυκνότητα σε οικιστικές ενότητες που οριοθετούνται από μεσαιωνικούς οικισμούς του νομού, ιδίως στο κάτω Μεραμπέλλο, τον ισθμό και τα δυτικά χωριά της Ιεράπετρας. Πιο συγκεκριμένα αυξημένη παρουσία ναών με εντοιχισμένα αγγεία εντοπίζεται στο Μεραμπέλλο στους οικισμούς της Κριτσάς, του Κρούστα και του Καλού Χωριού, στην Ιεράπετρα, στην ομάδα οικισμών που βρίσκονται στην ενδοχώρα δυτικά του ισθμού: Πρίνα, Καλαμαύκα, Ανατολή, Μάλλες, Χριστός, Μεταξοχώρι (Παρσάς), και κοντά στον ισθμό: Καλογέροι, Κεντρί, Σταυρός (Καπίστρι), Μοναστηράκι, Καβούσι, μέχρι και τα βορειοδυτικά χωριά της Σητείας Λάστρο και Σφάκα.

Δεν συμβαίνει όμως το ίδιο για μια μεγάλη περιοχή της Σητείας, όπου παρατηρείται η απουσία ναών με αγγεία στους περισσότερους μεσαιωνικούς οικιστικούς πυρήνες, όπως της περιοχής νότια της πόλης της Σητείας (Πισκοκέφαλο, Ζου, Μαρωνιά), της περιοχής των Αρμενοχανδράδων (Ετιά, Βόιλα, Ζήρος) και του νότιου ορεινού άξονα (Ορεινό, Σταυροχώρι, Πεύκοι). Τέλος η πρακτική του εντοιχισμού στις όψεις των ναών απουσιάζει στην περιοχή του Οροπεδίου Λασιθίου, όπου όμως υπάρχουν ελάχιστοι ναοί από την εποχή της Βενετοκρατίας λόγω των ειδικών συνθηκών που επικράτησαν στην περιοχή.[2]

Η διασπορά των μνημείων με εντοιχισμένα αγγεία στον χώρο γεννά ερωτήματα ως προς τους δρόμους διάδοσης της πρακτικής του εντοιχισμού, αλλά η αποσπασματικότητα των γνώσεών μας δεν επιτρέπει τη διατύπωση απαντήσεων και ερμηνειών.

Αρχιτεκτονικος τυπος

Παρατηρώντας και ταξινομώντας τους ναούς σύμφωνα με τον αρχιτεκτονικό τύπο που είχαν κατά τον εντοιχισμό αγγείων στις όψεις τους, διαπιστώνουμε ότι η πρακτική του εντοιχισμού παρατηρείται σε όλους τους αρχιτεκτονικούς τύπους των ναών που υπάρχουν στην περιοχή. Επικρατεί βέβαια ο τύπος του μονόχωρου θολοσκεπή ναού που υιοθετούν πενήντα έξι (56) από τους εξήντα έξι (66) ναούς. Άλλωστε στον συγκεκριμένο αρχιτεκτονικό τύπο ανήκει και η πλειονότητα των ναών του Λασιθίου, αλλά και ολόκληρης της Κρήτης.

Διαταξη

Τα αγγεία συνήθως εντοιχίζονται στην απόληξη του αετωματικού στηθαίου των στενών πλευρών του ναού, δηλαδή στη δυτική ή και την ανατολική όψη. Σε κάθε περίπτωση τα αγγεία κοσμούν τις όψεις και πλευρές των ναών που είναι περισσότερο προβεβλημένες. Η διάταξη

---

[2] Η βενετική διοίκηση για λόγους ασφαλείας διέταξε την ερήμωση του Οροπεδίου και απαγόρευσε την κατοίκησή του από το 1293 έως το 1463 (Σπανάκης 1957, 9-17).

Εικ. 1. Παναγία Βαρσαμιώτισσα στην Κριτσά Μεραμπέλλου (Α.Κ. 21).

που κυριαρχεί είναι η σταυρόσχημη με πέντε[3] ή τέσσερα[4] αγγεία, ενώ μόνο σε ναούς στον οικισμό των Λιθινών Σητείας παρατηρείται η σειριακή διάταξη των αγγείων.

Εικ. 2. Παναγία στη Σφάκα Σητείας (Α.Κ. 59).

[3] Όπως για παράδειγμα στην Παναγία Βαρσαμιώτισσα στην Κριτσά Μεραμπέλλου (Αριθμός Καταλόγου στο εξής Α.Κ. 21) (Εικ. 1).

[4] Όπως για παράδειγμα στην Παναγία στη Σφάκα Σητείας (Α.Κ. 59) (Εικ. 2).

Εικ. 3. Παναγία Μονής Βρυωμένου στους Μεσελέρους Ιεράπετρας (Α.Κ. 35).

Τα αγγεια

Η τεκμηρίωση, η ταύτιση και η χρονολόγηση των αγγείων συνιστά αντικείμενο μελέτης και δημοσίευσης της επιστημονικής υπεύθυνης κ. Αναστασίας Γιαγκάκη (Γιαγκάκη 2010, 827-840, Yangaki 2013, 375-382, Yangaki στον παρόντα τόμο). Γενικά τα αγγεία είναι εφυαλωμένα ανοιχτού σχήματος, συνήθως πινάκια ή κούπες, με ποικίλου τύπου χρωματισμό και διακόσμηση. Από τις μέχρι τώρα παρατηρήσεις της φαίνεται πως στην περιοχή του Λασιθίου εντοπίζονται αγγεία τόσο τοπικής πιθανόν προέλευσης όσο και εισηγμένα από διαφορετικές περιοχές της Μεσογείου, που μπορούν να χρονολογηθούν από τον 13ο έως και τον 21ο αιώνα.

Χρονολογηση (13ος-15ος αιωνας)

Ταξινομώντας το σύνολο των ναών με χρονολογικά κριτήρια, διαπιστώνουμε ότι ναοί με εντοιχισμένα αγγεία που ως οικοδομήματα χρονολογούνται στους πρώτους αιώνες της Βενετοκρατίας (13ο αιώνα-αρχές 15ου αιώνα) είναι στην πλειονότητά τους τοιχογραφημένοι και συνιστούν μια χαρακτηριστική ομάδα, καθώς ο τοιχογραφικός διάκοσμος αρκετών έχει χρονολογηθεί με ασφάλεια.[5] Σε ορισμένους μάλιστα υπάρχουν κτητορικές επιγραφές που χρονολογούν με ακρίβεια την ανοικοδόμηση και εικονογράφησή τους, όπως ο Κάτω Άη-Γιώργης στον Κρούστα (Αριθμός Καταλόγου στο εξής Α.Κ. 31) στα 1321-22 (Μοσχόβη 2010β, 176-77), ο Άγιος Κωνσταντίνος στο Λογάρι της Κριτσάς (Α.Κ. 19) στα 1354-55 (Gerola IV, 533), ο Άγιος Ιωάννης Πρόδρομος στην Κριτσά (Α.Κ. 17) στα 1359-60 (Κατηφόρη 2015, 595 υπ. 2), ο Άγιος Γεώργιος Κεφάλας στις Λίμνες (Α.Κ. 10) στα 1393 (Μαδεράκης 2016, 39), η Αγία Ειρήνη Αύγου στο Καβούσι (Α.Κ. 52) στα 1410-11 (Μαδεράκης 2016, 41), και η Παναγία, καθολικό της μονής Βρυωμένου στους Μεσελέρους (Α.Κ. 35) (Εικ. 3) στα 1400-01 (Gerola IV, 581).

Από τους συνολικά είκοσι τέσσερις (24) τοιχογραφημένους ναούς με εντοιχισμένα αγγεία σε είκοσι έναν ναούς (21) τα αγγεία είναι αναγνωρίσιμα και χρονολογούνται στην πρώιμη Βενετοκρατία, δηλαδή στην ίδια περίοδο με τον τοιχογραφικό τους διάκοσμο με βάση τις προκαταρτικές παρατηρήσεις χρονολόγησης των αγγείων.

Το πρωιμότερο παράδειγμα του συνόλου συνιστά ο Άγιος Γεώργιος στον Σταυρό (Καπίστρι) Ιεράπετρας (Α.Κ. 44) (Μαδεράκης 2016, 34), ο οποίος με βάση την αρχιτεκτονική και τον κεραμοπλαστικό του διάκοσμο μπορεί να χρονολογηθεί στον 13ο αιώνα (Εικ. 4), ενώ ταυτό-

[5] Κατόπιν μελέτης των τοιχογραφιών τους έχουν χρονολογηθεί με ασφάλεια στο Μεραμπέλλο η Παναγία στο Βιγλί της Βουλισμένης (Α.Κ. 8) (Παπαδάκη-Oekland 2000,76), η Παναγία Κερά στην Κριτσά (Α.Κ. 22) (Παπαδάκη-Oekland 1967), ο Χριστός στην Κριτσά (Α.Κ. 24) (Μοσχόβη 2015, 613-15), και στην Ιεράπετρα ο Άγιος Γεώργιος στο Καβούσι (Α.Κ. 53) (Gallas-Wessel-Borboudakis 1983, 468-470 και Μαδεράκης 1991, 274 κε.), η Κερά Γραμμένη (Α.Κ. 46) (Μαρή 2006, 172), ο Άγιος Μάμας στον Σταυρό (Καπίστρι) (Α.Κ. 45) (Μαρή-Μαρνέλλου 2015, 636), και ο Άγιος Γεώργιος στις Μάλλες (Α.Κ. 38) (Gallas-Wessel-Borboudakis 1983, 440-442 και Γκράτζιου 2010, 79-81).

Εικ. 4. Άγιος Γεώργιος στον Σταυρό (Καπίστρι) Ιεράπετρας (Α.Κ. 44).

Εικ. 5. Τίμιος Σταυρός Μονής Καρδαμούτσας στο Καρύδι Μεραμπέλλου (Α.Κ. 5).

Εικ. 6. Άγιος Ιωάννης Θεολόγος στον Θεολόγο Κριτσάς Μεραμπέλλου (Α.Κ. 27).

Εικ. 7. Άγιος Γεώργιος Πλατανιάς στην Κριτσά Μεραμπέλλου (Α.Κ. 15).

Εικ. 8. Αγία Μαρίνα στην Κριτσά Μεραμπέλλου (Α.Κ. 11).

Εικ. 9. Άγιος Αθανάσιος στις Λιθίνες Σητείας (Α.Κ. 63).

χρονα τα εντοιχισμένα αγγεία του φαίνεται να είναι από τα πρωιμότερα στον νομό Λασιθίου και χρονολογούνται επίσης στον 13ο αιώνα (βλ. σχετικά και Yangaki στον παρόντα τόμο).

Χρονολογηση (15ος-16ος αιωνας)

Αντιστοιχία ανάμεσα στη χρονολογία των αγγείων και κτηρίου παρατηρείται και σε ομάδα ναών της ύστερης Βενετοκρατίας, οι οποίοι κοσμούνται με λιθόγλυπτο διάκοσμο του 15ου ή του

Εικ. 10. Παναγία και Ανάληψη στο Γουρνί Σταυρού (Καπίστρι) Ιεράπετρας (Α.Κ. 47).

Εικ. 11. Ζωοδόχος Πηγή στην Πρίνα Ιεράπετρας (Α.Κ. 34).

16ου αιώνα και ταυτόχρονα φέρουν εντοιχισμένα αγγεία της ίδιας χρονολογικής περιόδου.[6] Ενδιαφέρουσα περίπτωση αποτελεί η Παναγία στο Γουρνί Ιεράπετρας (Α.Κ. 47) (Εικ. 10), ναός στον οποίο ο αρχικός τοιχογραφημένος πυρήνας που χρονολογείται στον 14ο αιώνα φέρει αγγείο της ίδιας εποχής, ενώ το βόρειο κλίτος που συνιστά προσθήκη του 15ου-16ου αιώνα με λιθόγλυπτα πλαίσια στα ανοίγματα φέρει ορισμένα αγγεία σύγχρονα με την ανοικοδόμησή του (Κατηφόρη και Φουστέρης 2010, 334).

Εικ. 12. Τίμιος Σταυρός στα Κλεισίδια Κριτσάς Μεραμπέλλου (Α.Κ. 25).

Σύμφωνα με τα παραπάνω θεωρούμε ότι η χρονολόγηση των αγγείων έχει συνάφεια με τη χρονολόγηση του κτηριακού κελύφους και ότι συνήθως τα πινάκια τοποθετούνται κατά τη φάση της ανοικοδόμησης του κτηρίου. Έτσι σε ναούς που δεν διαθέτουν άλλα μορφολογικά στοιχεία, τα αγγεία μπορούν να αποτελέσουν ασφαλή τεκμήρια για τη χρονολόγηση του κτηρίου.[7]

Χαρακτηριστική είναι μια μικρή ομάδα ναών με εξαιρετικά λιτή κατασκευή και δίχως άλλα σωζόμενα διακοσμητικά στοιχεία πέραν των εντοιχισμένων αγγείων. Οι ναοί αυτοί μπορούν

[6] Πρόκειται για τα καθολικά των Μονών Καρδαμούτσας (Α.Κ. 5) στην ευρύτερη περιοχή της Φουρνής (Εικ. 5) και του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στον Θεολόγο Κριτσάς (Α.Κ. 27) (Εικ. 6), καθώς και για τους ναούς του Αγίου Γεωργίου του Πλατανιά (Α.Κ. 15) (Εικ. 7), της Αγίας Μαρίνας (Α.Κ. 11) (Εικ. 8) και του Αγίου Πνεύματος στην Κριτσά (Α.Κ. 13), αλλά και του Αγίου Αθανασίου στις Λιθίνες (Α.Κ. 63) (Εικ. 9).

[7] Όπως για παράδειγμα ο ναός των Αγίων Σαράντα στη Σφάκα Σητείας (Α.Κ. 60), του οποίου η ανοικοδόμηση με βάση τα πινάκιά του μπορεί να αναχθεί στον 14ο αιώνα.

Εικ. 13. Σωτήρας Χριστός και Παναγία στον Χριστό Ιεράπετρας (Α.Κ. 40).

Εικ. 14. Παναγία στο Μεταξοχώρι (Παρσάς) Ιεράπετρας (Α.Κ. 39).

να χρονολογηθούν με σχετική ασφάλεια από τα ίδια τα αγγεία τους στα τέλη του 15ου και στον 16ο αιώνα.[8]

Από τον αριθμό των ναών της κάθε χρονολογικής ομάδας διαπιστώνουμε ότι ο αριθμός των ναών που διακοσμούνται με εντοιχισμένα αγγεία κατά την περίοδο της ύστερης Βενετοκρατίας είναι αναλογικά μικρότερος. Πρόκειται για την περίοδο κατά την οποία γνωρίζουμε ότι ανεγείρονται, αλλά και ότι ανακαινίζονται, πολλοί ναοί εκ των οποίων οι περισσότεροι έχουν επιμελημένη κατασκευή και όψεις κοσμημένες με λαξευτά και ανάγλυφα στοιχεία, που συνδέονται με αισθητικές αντιλήψεις διαφορετικών αρχιτεκτονικών ρυθμών της Δύσης. Φαίνεται, λοιπόν, ότι η πρακτική του εντοιχισμού ήταν συνυφασμένη κυρίως με τις αρχιτεκτονικές και διακοσμητικές τάσεις της πρώιμης Βενετοκρατίας, κατά τις οποίες οι ναοί διαθέτουν λιτή αρχιτεκτονική αλλά πλούσιο τοιχογραφικό διάκοσμο. Κατά τη διάδοση του βενετογοτθικού και στη συνέχεια του αναγεννησιακού λεξιλογίου από τα τέλη του 15ου αιώνα και εξής, η παράδοση του εντοιχισμού ατονεί και περιορίζεται αισθητά.

Χρονολογηση (19ος-21ος αιωνας)

Από την εξέταση του υλικού προκύπτει ότι ακόμα και κατά τον 19ο αιώνα, περίοδο κατά την οποία παρατηρείται αξιοσημείωτη δραστηριότητα στην ανέγερση και την ανακαίνιση ναών, υπάρχουν περιπτώσεις εντοιχισμού αγγείων.

Στην περιοχή της Ιεράπετρας, στους νότιους πρόποδες της Δίκτης κάτω από το Σελάκανο, υπάρχουν δύο ναοί με μεγάλες ομοιότητες μεταξύ τους, ο Χριστός στον οικισμό Χριστό (Α.Κ. 40) (Εικ. 13) και η Παναγία στο χωριό Μεταξοχώρι (Παρσάς) (Α.Κ. 39) (Εικ. 14), οι οποίοι φαίνεται ότι οικοδομήθηκαν στις αρχές του 19ου αιώνα. Και στους δύο ναούς εντοιχίζονται ορισμένα σύγχρονα αγγεία και ορισμένα παλαιότερης εποχής.[9] Είναι πολύ πιθανόν να

[8] Πρόκειται για τους ναούς της Ζωοδόχου Πηγής στην Πρίνα (Α.Κ. 34) (Εικ. 11), τον Τίμιο στα Κλεισίδια της Κριτσάς (Α.Κ. 25) (Εικ. 12), και τον Άγιο Νικόλαο στο Καλό Χωριό (Α.Κ. 30).

[9] Στην Παναγία στο Μεταξοχώρι υπάρχει εντοιχισμένο αγγείο του 17ου αιώνα.

Εικ. 15. Άγιος Ιωάννης Χρυσόστομος στην Κριτσά (Α.Κ. 18).

Εικ. 16. Αγία Βαρβάρα στο Καστέλι Φουρνής (Α.Κ. 7).

χρησιμοποιήθηκαν κειμήλια. Έχει πάντως ενδιαφέρον ότι επιβιώνει στις αρχές του 19ου αιώνα η πρακτική του εντοιχισμού.

Όμως συναντάμε και περιπτώσεις, όπως στους ναούς του Αγίου Ιωάννη του Χρυσοστόμου στην Κριτσά (Α.Κ. 18) (Εικ. 15) και στην Αγία Βαρβάρα στο Καστέλι Φουρνής (Α.Κ. 7) (Εικ. 16), όπου τα αγγεία τοποθετήθηκαν ή συμπληρώθηκαν κατά τις ανακαινίσεις που δέχθηκαν οι ναοί στον 19ο αιώνα, ίσως στις υποδοχές παλαιότερων που είχαν φθαρεί. Ο ναός του Αγίου Ιωάννη Χρυσοστόμου στην Κριτσά χρονολογείται βάσει της κτητορικής επιγραφής στον 16ο αιώνα, αλλά διαθέτει αγγεία του 19ου αιώνα, τα οποία προφανώς τοποθετήθηκαν στην ανακαίνιση του 1835, χρονολογία η οποία προκύπτει από την εγχάρακτη στο επίχρισμα επιγραφή στην όψη του ναού (Μοσχόβη 2009, 196). Το ίδιο συμβαίνει και στην Αγία Βαρβάρα στο Καστέλι, ναό που χρονολογείται στα τέλη του 16ου με αρχές του 17ου αιώνα από τα κατασκευαστικά χαρακτηριστικά του, αλλά και από τα λιθόγλυπτα στοιχεία που πλαισιώνουν τα ανοίγματα του ναού και φέρει αγγεία του 19ου αιώνα.

Εικ. 17. Παναγία και Χριστός στη Λάστρο Σητείας (Α.Κ. 57).

Η πρακτική του εντοιχισμού αναβιώνει και στην Παναγία της Λάστρου Σητείας (Α.Κ. 57) (Εικ. 17), όταν το 1846 προστίθεται στον αρχικό μονόχωρο ναό, που έφερε αγγεία, νέο κλίτος στο οποίο επίσης εντοιχίζουν αγγεία. Ακόμα στον Άγιο Στέφανο Σητείας (Α.Κ. 66) που οικοδομήθηκε γύρω στο 1900 και ανήκει στην εκλεκτικιστική αρχιτεκτονική της εποχής, στο αετωματικό θύρωμα έχουν εντοιχιστεί πολύ νεώτερα αγγεία.

Τέλος, τμήμα της ιστορίας των μνημείων και της πρακτικής του εντοιχισμού αποτελούν τα σύγχρονα αγγεία που έχουν τοποθετηθεί κατά τις ανακαινίσεις σε μεμονωμένες περιπτώσεις ναών του 20ού και 21ου αιώνα, σε αντικατάσταση των παλαιών που έχουν χαθεί.

Εικ. 18. Ο αρχικά εξωτερικός νότιος τοίχος της Παναγίας στις Λιθίνες Σητείας (Α.Κ. 64).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Από τη μελέτη μας έως τώρα προκύπτει ότι η πρακτική του εντοιχισμού αγγείων στις εξωτερικές όψεις των ναών στον νομό Λασιθίου γνωρίζει ιδιαίτερη διάδοση κατά την πρώιμη Βενετοκρατία, ατονεί και περιορίζεται κατά τους επόμενους αιώνες, δεν σταματάει όμως εντελώς, αλλά συνεχίζεται ακόμα και κατά τα νεώτερα χρόνια. Στην πλειονότητά τους τα αγγεία παρουσιάζουν χρονολογική ταύτιση με την περίοδο της ανέγερσης των ναών και είναι δυνατόν να χρησιμοποιηθούν ως στοιχείο χρονολόγησης, ειδικά όταν ο ναός δεν διαθέτει άλλα μορφολογικά στοιχεία, χωρίς βέβαια να αποκλείεται η περίπτωση εξαιρέσεων.

ΛΙΘΙΝΕΣ

Μια τέτοια ιδιαίτερη περίπτωση αποτελεί ο ναός της Παναγίας των Λιθινών (Α.Κ. 64) (Εικ. 18). Στις Λιθίνες υπάρχουν τρεις ναοί με εντοιχισμένα αγγεία: η Παναγία, ο Χριστός και ο Άγιος Αθανάσιος. Και στους τρεις ναούς έχει υιοθετηθεί η σειριακή διάταξη που δεν απαντά αλλού στον νομό Λασιθίου. Ειδικά στην Παναγία σε ένα αρχικά μονόχωρο ναό με τοιχογραφίες του 14ου αιώνα, ο εντοιχισμός παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον τόσο για τον αριθμό των αγγείων που έχουν εντοιχιστεί –συνολικά είκοσι ένα (21) αγγεία–, αλλά και για τη διαφορετική τους χρονολόγηση. Η παρατήρηση του πάχους των στρωμάτων επιχρίσματος στην όψη του ναού, αλλά και του διαφορετικού βάθους του εντοιχισμού που έχουν τα αγγεία στο κονίαμα, μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι τα αγγεία εντοιχίστηκαν μάλλον ανά ομάδες σε διαφορετικές χρονικές στιγμές. Δηλαδή ο εντοιχισμός πραγματοποιήθηκε σταδιακά από την εποχή ανοικοδόμησης του ναού στον 14ο έως τον 15ο αιώνα, και πριν την τοποθέτηση του λιθόγλυπτου θυρώματος με τα βεργία. Η σειριακή διάταξη μάλιστα μπορεί να συνδέεται με την αρχική πρόθεση μιας τέτοιας εξέλιξης στον εντοιχισμό αγγείων.

Κριτσα

Μια ακόμα ιδιαίτερη περίπτωση είναι ο ιστορικός οικισμός της Κριτσάς, όπου από ένα σύνολο τριάντα οκτώ (38) ναών που βρίσκονται εντός του δομημένου πυρήνα ή στην αγροτική περιφέρειά του (Μοσχόβη 2009 και 2010α), έχουν εντοπιστεί δεκαεπτά (17) με εντοιχισμένα αγγεία αρκετά από τα οποία είναι ασβεστωμένα ή κατεστραμμένα. Έως σήμερα είναι το μεγαλύτερο σύνολο μνημείων με αγγεία που έχει καταμετρηθεί στη γεωγραφική περιφέρεια ενός μόνο οικισμού στην Κρήτη, το οποίο ταυτόχρονα παρουσιάζει μια ενδιαφέρουσα χρονολογική συνέχεια.

Συγκεκριμένα στην Κριτσά υπάρχουν πολλοί ναοί με αξιόλογο τοιχογραφικό διάκοσμο, κυρίως του 14ου αιώνα, στους οποίους εντοιχίζονται αγγεία σε σταυρόσχημη διάταξη στις αετωματικές απολήξεις των όψεων, όπως στην Παναγία την Κερά (Α.Κ. 22), τον Χριστό (Α.Κ. 24), τον Άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο στο νεκροταφείο του οικισμού (Α.Κ. 17), τον Άγιο Κωνσταντίνο στο Λογάρι (Α.Κ. 19).

Διαπιστώνουμε όμως ότι η ίδια πρακτική ακολουθείται και σε ναούς που οικοδομούνται κατά την ύστερη Βενετοκρατία. Στους ναούς του δεύτερου μισού του 15ου και 16ου αιώνα στην Κριτσά συνεχίζουν αδιαλείπτως τον εντοιχισμό αγγείων, εμμένοντας κατά κάποιο τρόπο σε μια παραδοσιακή διακοσμητική άποψη, ακόμα και κατά την περίοδο που σε παρακείμενους οικισμούς, όπως είναι το Χουμεριάκο και η Νεάπολη, στο σύνολο των ναών που οικοδομούνται, η συγκεκριμένη πρακτική απουσιάζει ολοκληρωτικά. Στην Κριτσά οι ναοί της Αγίας Μαρίνας (Α.Κ. 11), του Αγίου Γεωργίου του Πλατανιά (Α.Κ. 15), του Αγίου Πνεύματος (Α.Κ. 13) και του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στον Θεολόγο (Α.Κ. 27), αν και διαθέτουν λιθόγλυπτα θυρώματα και αγιοθύριδα, διακοσμούνται στις όψεις τους και με αγγεία. Η συνέχιση της πρακτικής διαπιστώνεται και σε αρκετούς ναούς της υπαίθρου, οι οποίοι είναι λιτής κατασκευής και τα μοναδικά διακοσμητικά στοιχεία που φέρουν είναι τα εντοιχισμένα αγγεία.

Ακόμα και στον 19ο αιώνα, στον ναό του Αγίου Ιωάννη του Χρυσοστόμου (Α.Κ. 18) στις υποδοχές των αγγείων του 16ου αιώνα πιθανότατα εντοιχίζουν νέα αγγεία. Διαπιστώνουμε δηλαδή ότι στην Κριτσά συνεχίζεται η παράδοση του εντοιχισμού μέσα στους αιώνες και παρουσιάζει συνέχεια ακόμα και όταν στους γειτονικούς οικισμούς απουσιάζει παντελώς. Σε γενικές γραμμές διαφαίνεται ότι στην Κριτσά μένουν προσκολλημένοι σε παραδοσιακές πρακτικές και αισθητικές αντιλήψεις. Η παραπάνω διαπίστωση διαφωτίζει τον ιδιαίτερο χαρακτήρα του μεγαλύτερου μεσαιωνικού οικισμού του Μεραμπέλλου, όπου διασώζονται μερικά από τα πιο σημαντικά τοιχογραφικά σύνολα της Κρήτης.

Επιλογος

Ο αριθμός των ναών με εντοιχισμένα αγγεία διαφοροποιήθηκε κατά τη διάρκεια της έρευνάς μας πολλές φορές. Ο πρώτος κατάλογος με τα πιο γνωστά μνημεία και τα όσα προέκυψαν με βάση τις αποδελτιώσεις βιβλιογραφικών αναφορών περιείχε είκοσι τέσσερις (24) ναούς. Την περίοδο των αυτοψιών με την κ. Γιαγκάκη ο κατάλογος έφτασε τους σαράντα έξι (46) ναούς, τον Σεπτέμβριο του 2017 κατά την ανακοίνωσή μας παρουσιάστηκαν εξήντα ένα (61), ενώ

Εικ. 19. Αποκάλυψη επιχρισμένων αγγείων, εντοιχισμένων στη δυτική όψη, Χριστός στην Κριτσά Μεραμπέλλου (Α.Κ. 24).

κατά τη δημοσίευση φθάσαμε στους εξήντα έξι (66) ναούς. Επομένως ενδέχεται ο αριθμός να αυξηθεί ξανά.

Από την άλλη είναι βέβαιο ότι ένας μεγάλος αριθμός αγγείων καταστράφηκε από νεότερες επεμβάσεις και τα ίχνη τους έχουν χαθεί οριστικά. Κατά τις εργασίες αναστήλωσης του ναού του Χριστού στην Κριτσά (Α.Κ. 24), που εκτελέστηκαν από τη 13η Ε.Β.Α. (Μοσχόβη 2015), και κατά τη διάρκεια καθαίρεσης των νεωτερικών επιχρισμάτων εντοπίστηκαν τμήματα από τα πινάκια που κοσμούσαν την πιο προβεβλημένη στον επισκέπτη πλευρά του ναού στη δυτική

Εικ. 20. Τμήμα αργολιθοδομής με ενσωματωμένο εφυαλωμένο αγγείο, Χριστός στην Κριτσά Μεραμπέλλου (Α.Κ. 24).

όψη του δυτικού προσκτίσματος του 14ου αιώνα (Εικ. 19). Η ύπαρξη των αγγείων δεν ήταν ορατή και η πληροφορία θα είχε χαθεί για πάντα εάν οι εργασίες δεν είχαν πραγματοποιηθεί από ειδικευμένα συνεργεία και με την επίβλεψη αρχαιολόγου. Προφανώς δεν πρόκειται για τη μοναδική περίπτωση ναού στον οποίο επιχρίστηκαν τα φθαρμένα από τον χρόνο κεραμικά.

Επίσης κατά τη διάρκεια της ανασκαφικής έρευνας σε στρώμα πλήρωσης στο θεμέλιο του κλίτους του 19ου αιώνα εντοπίστηκε συμπαγές τμήμα τοιχοδομίας με πέτρες συνδεδεμένες με ασβεστοκονίαμα και τμήμα εντοιχισμένου αγγείου (Εικ. 20). Πιθανότατα το τμήμα θα είχε καθαιρεθεί από τη βόρεια όψη του ναού, όταν προστέθηκε το νεώτερο κλίτος. Πρέπει, λοιπόν, να θεωρηθεί ενδεικτικός ο αριθμός αγγείων που διασώθηκαν έως σήμερα και να θεωρήσουμε βέβαιο ότι στο παρελθόν υπήρχαν περισσότεροι ναοί με εντοιχισμένα αγγεία.

Πινακας μνημειων Νομου Λασιθιου με εντοιχισμενα αγγεια

α/α	Επαρχία	Περιοχή	Ναός	Χρονολόγηση μνημείου[10]	Αρχιτεκτονικός τύπος κατά τον εντοιχισμό	Τοιχο-γραφίες	Αγγεία/ Ίχνη εντοιχισμού
1	Μεραμπέλλου	Μίλατος	Άγιος Φανούριος	14ος-15ος αι.	Μονόχωρος θολοσκεπής	–	Ορατά
2	Μεραμπέλλου	Αμυγδαλιάς	Αγία Παρασκευή	14ος-15ος αι. (;)	Μονόχωρος θολοσκεπής	–	Ασβεστωμένα
3	Μεραμπέλλου	Ρωμανού	Σωτήρας Χριστός	14ος αι.(;)	Μονόχωρος θολοσκεπής	–	Ορατά
4	Μεραμπέλλου	Σκινιάς	Σωτήρας Χριστός στην Αργιλιά	14ος-15ος αι.	Μονόχωρος θολοσκεπής	–	Ορατά
5	Μεραμπέλλου	Καρύδι	Μονή Τιμίου Σταυρού Καρδαμούτσας	16ος αι.	Μονόχωρος θολοσκεπής	–	Ορατά
6	Μεραμπέλλου	Φουρνή	Παναγία Ευαγγελίστρια και Τίμιος Σταυρός	17ος αι. (;) και 19ος αι. (;)	Διπλός με θολοσκεπή κλίτη	–	Ορατά
7	Μεραμπέλλου	Καστέλι Φουρνής	Αγία Βαρβάρα	16ος αι.	Μονόχωρος θολοσκεπής	–	Ορατά
8	Μεραμπέλλου	Βουλισμένη	Παναγία στο Βιγλί	αρχές 14ου αι.	Σταυρεπίστεγος	√	Κενές υποδοχές
9	Μεραμπέλλου	Βρύσες	Τίμιος Σταυρός	15ος-16ος αι. (;)	Μονόχωρος θολοσκεπής	–	Ασβεστωμένα
10	Μεραμπέλλου	Λίμνες	Άγιος Γεώργιος στην Κεφάλα	1393	Μονόχωρος θολοσκεπής	√	Ασβεστωμένα
11	Μεραμπέλλου	Κριτσά	Αγία Μαρίνα	15ος αι.	Μονόχωρος θολοσκεπής	–	Κενές υποδοχές
12	Μεραμπέλλου	Κριτσά	Αγία Παρασκευή	14ος-15ος αι.	Μονόχωρος θολοσκεπής	–	Ορατά

10 Σημειώνεται εάν πραγματοποιήθηκε σε μεταγενέστερο χρόνο η χρονολόγηση της αρχικής κατασκευής του ναού και η χρονολόγηση του εντοιχισμού των ορατών αγγείων.

α/α	Επαρχία	Περιοχή	Ναός	Χρονολόγηση μνημείου[10]	Αρχιτεκτονικός τύπος κατά τον εντοιχισμό	Τοιχο-γραφίες	Αγγεία/ Ίχνη εντοιχισμού
13	Μεραμπέλλου	Κριτσά	Άγιο Πνεύμα και Ανάληψη	15ος αι. (;)	Διπλός θολοσκεπής από προσθήκη με κοινό εγκάρσιο θολοσκεπή νάρθηκα		Ορατά
14	Μεραμπέλλου	Κριτσά	Άγιος Αντώνιος	15ος-16ος αι.	Μονόχωρος θολοσκεπής	–	Κενές υποδοχές ή ασβεστωμένα
15	Μεραμπέλλου	Κριτσά	Άγιος Γεώργιος Πλατανιάς	15ος-16ος αι.	Μονόχωρος θολοσκεπής	–	Ορατά
16	Μεραμπέλλου	Κριτσά	Άγιος Ιωάννης Θεολόγος και Άγιοι Πάντες	14ος-15ος αι.	Μονόχωρος θολοσκεπής	√	Ορατά
17	Μεραμπέλλου	Κριτσά	Άγιος Ιωάννης Πρόδρομος	1360	Μονόχωρος θολοσκεπής	√	Κενές υποδοχές και όστρακα
18	Μεραμπέλλου	Κριτσά	Άγιος Ιωάννης Χρυσόστομος	1570 και 19ος αι.	Μονόχωρος θολοσκεπής	–	Ορατά
19	Μεραμπέλλου	Κριτσά	Άγιος Κωνσταντίνος στο Λογάρι	1354-1355	Μονόχωρος θολοσκεπής	√	Ορατά
20	Μεραμπέλλου	Κριτσά	Άγιος Κωνσταντίνος στο Πλάι	15ος-16ος αι.	Μονόχωρος θολοσκεπής	–	Ασβεστωμένα
21	Μεραμπέλλου	Κριτσά	Παναγία Βαρσαμιώτισσα, Κοίμηση και Ευαγγελισμός	15ος -16ος αι.	Διπλός θολοσκεπής από προσθήκη με κοινό εγκάρσιο θολοσκεπή νάρθηκα	–	Ασβεστωμένα σε όλες τις όψεις
22	Μεραμπέλλου	Κριτσά	Παναγία Κερά και Άγιος Αντώνιος και Αγία Άννα	Προ 12ου αι. και 14ος αι.	Τρίκλιτος με τρούλλο στο κεντρικό κλίτος	√	Ορατά
23	Μεραμπέλλου	Κριτσά	Παναγία του Φλέρμου	15ος-16ος αι.	Μονόχωρος θολοσκεπής	–	Κενές υποδοχές;
24	Μεραμπέλλου	Κριτσά	Σωτήρας Χριστός και Άγιοι Ανάργυροι	12ος αι. και 14ος αι.	Μονόχωρος θολοσκεπής με προσθήκη στα δυτικά, στεγασμένη με σταυροθόλιο.	√	Ορατά
25	Μεραμπέλλου	Κριτσά	Τίμιος Σταυρός στα Κλεισίδια	15ος-16ος αι.	Μονόχωρος θολοσκεπής	–	Ορατά
26	Μεραμπέλλου	Κριτσά	Τίμιος Σταυρός στη Λατώ	15ος-16ος αι.	Μονόχωρος θολοσκεπής	–	Ασβεστωμένα και κενές υποδοχές

α/α	Επαρχία	Περιοχή	Ναός	Χρονολόγηση μνημείου[10]	Αρχιτεκτονικός τύπος κατά τον εντοιχισμό	Τοιχο-γραφίες	Αγγεία/ Ίχνη εντοιχισμού
27	Μεραμπέλλου	Θεολόγος Κριτσάς	Άγιος Ιωάννης Θεολόγος και Άγιος Χαράλαμπος και Σωτήρας Χριστός	14ος αι. και 15ος-16ος αι.	Τριπλός θολοσκεπής	√ (στο αρχικό κλίτος που δεν σώζει πινάκια)	Ορατά και κενές υποδοχές
28	Μεραμπέλλου	Καλό Χωριό	Άγιος Χαράλαμπος και Άγιος Δημήτριος	17ος αι. (;) και 19ος αι.	Μονόχωρος θολοσκεπής	–	Ορατά
29	Μεραμπέλλου	Καλό Χωριό	Άγιος Παντελεήμονας	14ος-15ος αι. (;) και 19ος αι. (;)	Μονόχωρος θολοσκεπής	–	Ορατά
30	Μεραμπέλλου	Καλό Χωριό	Άγιος Νικόλαος	15ος -16ος αι.	Μονόχωρος θολοσκεπής	–	Ακέραια και ασβεστωμένα
31	Μεραμπέλλου	Κρούστας	Κάτω Άγιος Γεώργιος	14ος αι.	Μονόχωρος θολοσκεπής	√	Ορατά
32	Μεραμπέλλου	Κρούστας	Πάνω Άγιος Γεώργιος	15ος-16ος αι.	Μονόχωρος θολοσκεπής	–	Ασβεστωμένα (;)
33	Ιεράπετρας	Πρίνα	Άγιος Γεώργιος	14ος-15ος αι. (;)	Μονόχωρος θολοσκεπής	√	Κενές υποδοχές
34	Ιεράπετρας	Πρίνα	Ζωοδόχος Πηγή	15ος-16ος αι.	Μονόχωρος θολοσκεπής	–	Ορατά
35	Ιεράπετρας	Μεσελέροι	Μονή Παναγίας του Βρυωμένου	1400	Μονόχωρος θολοσκεπής	√	Ορατά
36	Ιεράπετρας	Καλαμαύκα	Άγιος Γεώργιος	15ος -16ος αι. (;)	Μονόχωρος θολοσκεπής	–	Ασβεστωμένα
37	Ιεράπετρας	Καλαμαύκα	Αγία Παρασκευή	15ος αι.	Μονόχωρος θολοσκεπής	–	Ορατά. Μισογκρε-μισμένος ναός.
38	Ιεράπετρας	Μάλλες	Άγιος Γεώργιος στη Λούτρα	14ος-15ος αι.	Μονόχωρος θολοσκεπής	√	Ορατά
39	Ιεράπετρας	Μεταξοχώρι (Παρσάς)	Παναγία, Εισόδια Θεοτόκου	19ος αι. (;)	Μονόχωρος θολοσκεπής	–	Ορατά
40	Ιεράπετρας	Χριστός	Παναγία και Σωτήρας Χριστός	19ος αι. (;)	Μονόχωρος θολοσκεπής	–	Ορατά
41	Ιεράπετρας	Ανατολή	Παναγία και Άγιος Νικόλαος	14ος-15ος αι.	Μονόχωρος θολοσκεπής	√	Ορατά
42	Ιεράπετρας	Καλογέροι	Άγιος Δημήτριος	15ος-16ος αι. (;)	Μονόχωρος θολοσκεπής	–	Ασβεστωμένα (;)
43	Ιεράπετρας	Κεντρί	Άγιος Σάββας	16ος αι. (;)	Μονόχωρος θολοσκεπής	–	Ορατά και κενές υποδοχές
44	Ιεράπετρας	Σταυρός (Καπίστρι)	Άγιος Γεώργιος	13ος αι.	Μονόχωρος θολοσκεπής	√	Ορατά
45	Ιεράπετρας	Σταυρός (Καπίστρι)	Άγιος Μάμας	14ος αι.	Μονόχωρος θολοσκεπής	√	Ορατά

α/α	Επαρχία	Περιοχή	Ναός	Χρονολόγηση μνημείου[10]	Αρχιτεκτονικός τύπος κατά τον εντοιχισμό	Τοιχο-γραφίες	Αγγεία/ Ίχνη εντοιχισμού
46	Ιεράπετρας	Σταυρός (Καπίστρι)	Παναγία Κερά Γραμμένη	15ος αι. (;)	Μονόχωρος θολοσκεπής	√	Ορατά και κενές υποδοχές
47	Ιεράπετρας	Σταυρός (Καπίστρι)	Παναγία και Ανάληψη στο Γουρνί	14ος αι., 16ος αι.	Μονόχωρος θολοσκεπής. Διπλός θολοσκεπής από προσθήκη.	√	Ορατά
48	Ιεράπετρας	Κάτω Χωριό	Άγιοι Απόστολοι	14ος-15ος αι. (;)	Μονόχωρος θολοσκεπής	–	Ασβεστωμένα
49	Ιεράπετρας	Παχειά Άμμος	Άγιος Γεώργιος στην Άσσαρη	14ος-15ος αι.	Μονόχωρος θολοσκεπής	√	Ορατά
50	Ιεράπετρας	Μοναστηράκι	Άγιο Πνεύμα	14ος-15ος αι. (;)	Μονόχωρος θολοσκεπής	–	Κενές υποδοχές
51	Ιεράπετρας	Μοναστηράκι	Άγιος Ιωάννης Πρόδρομος	15ος-16ος αι. (;)	Μονόχωρος θολοσκεπής	–	Κενές υποδοχές
52	Ιεράπετρας	Καβούσι	Αγία Ειρήνη	1410-11	Μονόχωρος θολοσκεπής	√	Ασβεστωμένα
53	Ιεράπετρας	Καβούσι	Άγιος Γεώργιος	14ος-15ος αι.	Μονόχωρος θολοσκεπής με εγκάρσια εξέχουσα δυτική προσθήκη	√	Ορατά
54	Ιεράπετρας	Καβούσι	Ζωοδόχος Πηγή	αρχές 15ου αι.	Μονόχωρος θολοσκεπής	√	Ασβεστωμένα
55	Ιεράπετρας	Καβούσι	Παναγία Πρωτοσεπτεβριανή	15ος-16ος αι. (;)	Μονόχωρος θολοσκεπής	–	Κενές υποδοχές
56	Σητείας	Λάστρος	Άγιος Γεώργιος	14ος-15ος αι.	Μονόχωρος θολοσκεπής	(;)	Κενές υποδοχές
57	Σητείας	Λάστρος	Παναγία και Σωτήρας Χριστός	14ος-15ος αι., 19ος αι.	Μονόχωρος θολοσκεπής. Διπλός θολοσκεπής από προσθήκη.	–	Κενές υποδοχές
58	Σητείας	Λάστρος	Τίμιος Σταυρός	19ος αι. (;)	Μονόχωρος θολοσκεπής	–	Ορατά
59	Σητείας	Σφάκα	Παναγία και Αγία Τριάδα	14ος-αρχές 15ου αι.	Μονόχωρος θολοσκεπής	√	Ορατά
60	Σητείας	Σφάκα	Άγιοι Σαράντα	14ος αι.	Μονόχωρος θολοσκεπής	(;)	Ορατά
61	Σητείας	Έξω Μουλιανά	Αγία Μαρίνα	15ος αι. (;)	Μονόχωρος θολοσκεπής	–	Ασβεστωμένα
62	Σητείας	Επάνω Επισκοπή	Άγιος Βασίλειος	10ος αι. και 14ος-15ος αι.	Ιδιόρρυθμος: μετατροπή λουτρού σε ναό	√	Κενές υποδοχές

α/α	Επαρχία	Περιοχή	Ναός	Χρονολόγηση μνημείου[10]	Αρχιτεκτονικός τύπος κατά τον εντοιχισμό	Τοιχο-γραφίες	Αγγεία/ Ίχνη εντοιχισμού
63	Σητείας	Λιθίνες	Άγιος Αθανάσιος	15ος αι. και 16ος αι.	Μονόχωρος θολοσκεπής	–	Ορατά
64	Σητείας	Λιθίνες	Παναγία	14ος αι. και 15ος αι.	Μονόχωρος θολοσκεπής	√	Ορατά
65	Σητείας	Λιθίνες	Σωτήρας Χριστός	15ος αι.	Μονόχωρος θολοσκεπής	–	Ασβεστωμένα
66	Σητείας	Άγιος Στέφανος (Γρας)	Άγιος Στέφανος	~1900	Δίκλιτος με σειρά φουρνικών	–	Ορατά

Βιβλιογραφια

K. Gallas, K. Wessel and M. Borboudakis (1983), *Byzantinisches Kreta*, München, Hirmer.

G. Gerola (1905-1932/40), *Monumenti veneti nell'isola di Creta: Ricerche e descrizione fatte dal dottor G. Gerola per incarico del R. Istituto*, τ. I-IV. Venezia, Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti.

Anastasia Yangaki (2013), "Immured vessels in churches on Crete: Preliminary observations on material from the prefecture of Rethymnon", *ΔΧΑΕ*, περίοδος Δ΄, τ. ΛΔ΄, 375-384.

Anastasia G. Yangaki (υπό έκδοση), "The 'Immured vessels in Byzantine and Post-Byzantine churches of Greece' research programme: objectives and preliminary results from Crete", *12ICCS Proceedings*, Heraklion Crete, SCHS.

Αναστασία Γιαγκάκη (2010), «Εντοιχισμένα πινάκια σε εκκλησίες της Κρήτης: μία ερευνητική πρόταση», *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης 1, Πρακτικά της 1ης συνάντησης*, Ρέθυμνο 28-30 Νοεμβρίου 2008, Ρέθυμνο, 827-840.

Όλγα Γκράτζιου (2010), *Η Κρήτη στην ύστερη μεσαιωνική εποχή*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Μαριάννα Κατηφόρη και Γ. Φουστέρης (2010), «Σημαντικά Θρησκευτικά Μνημεία», Ι. Αικατερινίδης και Μ. Σησαμάκης (επιμ.), *Θρησκευτικές Διαδρομές στο Νομό Λασιθίου*, Άγιος Νικόλαος, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Λασιθίου και Τ.Ε.Ι. Αγίου Νικολάου, 153-393.

Μαριάννα Κατηφόρη (2015), «Ο ναός του Αγίου Ιωάννη Προδρόμου στην Κριτσά Μεραμπέλου», *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης ΙΙΙ*, *Πρακτικά 3ης Συνάντησης*, Ρέθυμνο 5-8 Δεκεμβρίου 2013, Ρέθυμνο, τ. Β΄, 595-606.

Στ. Μαδεράκης (1991), «Βυζαντινή ζωγραφική από την Κρήτη στα πρώτα χρόνια του 15ου αιώνα», *Πεπραγμένα ΣΤ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β, Χανιά, 265-315.

Στ. Μαδεράκης (2016), «Βυζαντινή τέχνη στο Λασίθι», *Ο Νομός Λασιθίου και η Ιστορία του*, τ. Β΄, Άγιος Νικόλαος, Εταιρεία Γραμμάτων και Τεχνών Ανατολικής Κρήτης, 19-62.

Μαρία Μαρή και Ναταλία Μαρνέλλου (2015), «Αποκατάσταση ιερού ναού Αγίου Μάμαντος στον Σταυρό – Καπίστρι Ιεράπετρας», *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης ΙΙΙ*, *Πρακτικά 3ης Συνάντησης*, Ρέθυμνο 5-8 Δεκεμβρίου 2013, Ρέθυμνο, τ. Β΄, 635-648.

Μαρία Μαρή (2006), «Ναός Παναγίας Κερά Γραμμένης στο Σταυρό Ιεράπετρας» (Ανηρτημένη παρουσίαση), *Περιλήψεις Ι΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Χανιά, 172.

Γεωργία Μοσχόβη (2009), «Διερεύνηση της πολεοδομικής εξέλιξης του οικισμού της Κριτσάς Μεραμπέλλου κατά την περίοδο της βενετοκρατίας», Όλ. Γκράτζιου και Χ. Λούκος (επιμ.), *Ψηφίδες, Μελέτες Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Τέχνης στη μνήμη της Στέλλας Παπαδάκη-Oekland*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 191-202.

Γεωργία Μοσχόβη (2010α), «Ιστορική τοπογραφία της Κριτσάς Μεραμπέλλου κατά τη βενετοκρατία», *Πεπραγμένα Ι΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Χανιά 2006, τ. Β1, Χανιά, 87-106.

Γεωργία Μοσχόβη (2010β), «Τοιχογραφημένοι ναοί στην περιοχή του Δήμου Αγίου Νικολάου», *Ο Άγιος Νικόλαος και η περιοχή του*, Άγιος Νικόλαος, Εκδόσεις Πολιτιστικός Οργανισμός Δ. Αγίου Νικολάου και Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Λασιθίου, 145-188.

Γεωργία Μοσχόβη (2015), «Ο ναός του Αφέντη Χριστού στην Κριτσά. Προκαταρτικές παρατηρήσεις για την αρχιτεκτονική και τον τοιχογραφικό διάκοσμο», *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης ΙΙΙ, Πρακτικά 3ης Συνάντησης*, Ρέθυμνο 5-8 Δεκεμβρίου 2013, Ρέθυμνο, τ. Β΄, 607-618.

Στέλλα Παπαδάκη-Oekland (2000), «Η περίοδος της Βενετοκρατίας», *Ο Άγιος Νικόλαος και η περιοχή του*, Ηράκλειο, Δήμος Αγίου Νικολάου, 60-89.

Στέλλα Παπαδάκη-Oekland (1967), «Η Κερά της Κριτσάς. Παρατηρήσεις στη χρονολόγηση των τοιχογραφιών της», *Αρχαιολογικό Δελτίο (Μελέται)*, τ. 22, 87-112.

Στ. Σπανάκης (1957), *Συμβολή στην Ιστορία του Λασιθίου*, Ηράκλειο, Εκδόσεις Εταιρίας Κρητικών Ιστορικών Μελετών.